

Kapronczay Katalin

Az első magyar nyelvű természetrajz a XVIII. század végén

Több szempontból is rendkívül figyelemreméltó a XVIII. század második felében tevékenykedő MOLNÁR JÁNOS jezsuita szerzetes, pap-tanár, szép- és szakíró, bölcseleti és teológiai doktor szakirodalmi munkássága. *Magyar Könyv-ház* című időszaki kiadványa a XVIII. század végi magyar folyóirat-kiadás jellegzetes példája, amelyet a magyar nyelvű ismeretterjesztés szándékával állított össze, adott közre. A megjelent 22 kötet enciklopédikus jellegű összeállítás, amelyben olvasmányait ismertette: vallási tartalmú művekről, híres személyekről, földrajzi utazásokról, felfedezésekről, de mindenekelőtt a magyar történelemről, irodalomról, nyelvészetéről stb. írt. Igen fontos *A' Természet Három Országának rövid ismertetése* című magyar nyelvű természetrajz közreadása.

MOLNÁR JÁNOS ÉLETE

Szegény falusi molnár gyermekeként látta meg a napvilágot 1728. júniusában a Zólyom vármegyei Csécsényben. Eredeti neve Szabó volt, de apja foglalkozása után a Molnár vezetéknevét „ragasztották” rá.

Bécsben volt novícius, 1745-ben, Pozsonyban lépett be a jezsuita rendbe. A szakolcai tanárképző elvégzése után 1754-től Bécsben matematikát, 1757–60-ban Grazban teológiát hallgatott, közben Sárospatakon (1749), Kassán (1750–53) és Nagyszombatban (1755) tanított is, utóbbi helyen szentelték pappá 1759-ben. Ezután a nagyszombati egyetemen filozófiát, etikát és retorikát tanított, 1767-től Kolozsvárott, Győrben, majd Budán és Esztergomban gimnáziumi tanárként filozófiát, teológiát, latint és görög nyelvet oktatott. A budai királyi gimnázium igazgatója és a királyi egyetemi tanács ülnöke lett. 1773-ban a jezsuita rend feloszlásakor PATACHICH ÁDÁM (1717–1784) nagyváradai püspök kikérte a rendtől, ekkor lett a főpap könyvtárosa, majd 1774-ben visszakérült szülőhelyére, Csécsénybe, ahol már világi papként szolgált. Egyházi életpályájának további állomásai: 1777-től szombathelyi kanonok, 1780-tól pedig a szerémségi Bélakút apátja lett. 1784-ben megkapta a szepesi kanonoki címet, ekkor költözött utolsó szolgálati

helyére, Szepesváraljára, ahol szabad idejében már főként irodalmi és történelmi tanulmányokat folytatott, írással foglalkozott. Élete utolsó húsz évét visszavonultságban élte, 1804. február 15-én bekövetkezett haláláig. Minden idejét a könyveknek szentelte, sokat is írt, és a korszak több jeles személyiségével tartott kapcsolatot, többek között SZILY JÁNOS (1735–1799) szombathelyi püspökkel és KAZINCZY FERENCCEL (1759–1831) is.

Az utókor a felvilágosodás legkiválóbb pedagógusainak egyikeként tartja számon. Fontos szerepe volt a magyar nyelv fejlesztésében, magyar nyelven írott tankönyveiben és ismeretterjesztő műveiben sok tudományos műszót alkotott, ezáltal a nyelvújítás egyik előfutára volt. Állítólag a „nyelvújítás” szót is ő alkotta. A magyar nyelv érdekében kifejtett törekvéseit már a kortársak is sokra értékelték: SÁNDOR ISTVÁN (1750–1815) a *Sokfélében* így szolt róla: „Molnár Kanonok Úr [...] ’s Ráth Mátyás Úr valának eddig a szófaragásban nálunk legrszerentsébbek” (7).

Számos nyelv ismeretével (németül, franciául, olaszul, valamint latinul, görögül és héberül) a tudomány szinte minden ágában írt, leginkább magyarul, kisebb részben latinul is. Munkásságát befolyásolta a felvilágosodás szellemisége, mindenekelőtt a művelődéssel kapcsolatos törekvésekkel értett egyet. Magyar nyelvű munkáiban kihangsúlyozta anyanyelve és a magyar irodalom iránti elkötelezettségét, az olvasás, a tanulás, az ismeretterjesztés és a nevelés jelentőségét.

A MAGYAR KÖNYV-HÁZ

Igen nehéz a *Magyar Könyv-ház* sorozati kiadvány műfaji meghatározása, azt mindenesetre leszögezhetjük, hogy nem példa nélküli vállalkozás a XVIII. század végén az ehhez hasonló „egy személyhez kötött” időszaki kiadvány. (Molnár János *Magyar Könyv-háza* az első, ezt követi Sándor István: *Sokféle*, Győr, 1791–1801; Benkő Ferenc: *Parnassusi időtöltés*, 1790–1796; Benkő Ferenc és András

Sámuel: *Leg-első Virágos-kert*, 1793 és Csokonai Vitéz Mihály: *Diétai Magyar Musa* című, 1796-ban másfél hónapig élő poszsonyi szépirodalmi lapja).

A magyar időségi sajtó történetével foglalkozó összefoglalások sem egyértelműen határozzák meg Molnár kiadványának a műfaját; nevezik egyszemélyes könyvismertető vállalkozásnak, amelyben a közreadó az általa olvasott, főleg külföldi könyveket mutatta be, ezek között szép számmal voltak természettudományos jellegűek is. Más vélemény szerint meghatározatlan időközönként megjelenő folyóiratról van szó, amelyet maga a szerző írt. A nagy barokk enciklopédiák kései leszármazottjaként is említik a *Könyv-házat*, de nevezhetjük enciklopédikus jellegű folyóiratnak is. A mai osztályozás szerint sem dönthetjük el egyértelműen Molnár munkájának a műfaját: köztes helyzetű a többkötetes könyv és a folyóirat között, tartalmát tekintve pedig a lexikon, a szótár és az ajánló könyvjegyzék között helyezkedik el.

Az első kötet előszavában Molnár így fogalmazta meg célját, a válogatás módszerét:

„A' mint a' válogatott hasznu Könyveket, 's fő-képpen a' minapiakat olvasám, úgy azokat ama' nyomdok-szerént elé adom rendre; kisedvén belőlek azt, a' mit a' tudósításra gyönyörűnek, a' tudományra hasznosnak, az igyekezet nevelésére hathatósnak, az okos mulatságra, beszédre, írásra, készületesnek véltem lenni. [...] Én a' sokból a' keveset úgy igyekszem elé-méltatni, hogy a' történetek, külső-belső tartomány-béli népek, szokások, találmányok, mesterségek, a' természet sok-féle tulajdonaival [...] meg-ismértessenek [...]” (6a).

Valóban igen nemes, tiszteletre méltó szerkesztői-írói program. A *Magyar Könyv-házban* Molnár a vallási és nevelési, erkölcsi témájú művek mellett híres személyiségek pályaképét, életrajzát is közli, sok azonban a földrajzi vonatkozású irodalom, útleírások, felfedezések ismertetése, természettudományos munkák bemutatása, valamint a magyar történelemhez, irodalomhoz és nyelvészethez kötődő írás.

A *Magyar Könyv-ház* 1783 és 1804 között jelent meg 22 „szakasz”-ban, azokban az években, amikor Molnár a szepesi kanonoki méltóságot viselte és Szepesváralján élt.

Az előzőekben már felsorolt, tárgykörüket illetően rendkívül sokrétű anyagból a természettudományi témát felölelő nagy terjedelmű részletet emeljük ki, amely mind a tudománytörténet, mind a magyar szakterminológia szerint fontos írás, címe: *A' Természet Három Országának rövid ismertetése. Írá M. J.* (6b).

A természettudományok mint önálló tudományterület iránti érdeklődés a XVIII. század utolsó évtizedeiben

egyértelműen a kutatások középpontjába került, köszönhetően az egyetemi képzés és a pesti egyetem szerkezeti átalakulásának is. Az orvostudományi kar a bölcsészettudományi kartól átvette az állat- és ásványtant is magába foglaló leíró vagy különös természetrajz (*historia naturae specialis*) katedrát, ez a korábban már ide tartozó növény- és vegytani tanszékekkel együtt egy ténylegesen egységes természettudományi tanszéket alkotott. A természettani tárgyak oktatásának élére az osztrák származású PILLER MÁTYÁS (1733–1788) került. A tanítás alapját *Elementa historiae naturalis* című háromkötetes természetrajza képezte (Tyrnaviae, 1775), amelyet CARL LINNÉ (1707–1778) és JOHANN CHRISTIAN POLYCARP ERXLEBEN (1744–1777) szellemében írta, vagyis a legkorszerűbbként jellemezhető tudományos irányzatot képviselte.

Molnár János Pillernek erről a könyvről készített ismertetést, magyar nyelvű tömörítvényt, valójában nehezen meghatározható műfajú írást. Piller háromkötetes munkája latin nyelvű, Molnár feldolgozása éppen ezért a magyar nyelvűség miatt hangsúlyos, hiszen az oktatásban ekkor már kezdett némi szándék mutatkozni az anyanyelvűség elfogadására, gyakorlatára.

Molnár a tárgykör jelentőségét így foglalta össze:

„A' Természet három Országá nem egyéb, hanem az Állatok, Növények, és Ásványok ismertető rendi. Bizonyos tudósító rend szerént ismertetnek mind azok, a' mik a' földön, vizen, levegőn, járnak, úsznak, röpködnek: mind a' mik a' földből vagy apróra, vagy magassabra fel-nönek: mind a' mik a' földből fel-ásatnak.

Tömértelen sok az Író, a' ki ezekről vigyázó ismertet után tudósítást hagyott. Leg-nevezetesb Linné. Sokan drága gyűjteménnyel-is rendre szeme eleibe terjesztik ezen ismertetet. Vannak szép képek-is, mellyek azon ismertetésre szolgálnak.

Az első Ország, az Állatok Országá Regnum animalium. A' 2-dik Növényeké Vegetabilium. Az 3-dik az Ásványoké: Mineralium.

Az emberi Állat ismertetését ki-marasztom; egyebekről először közönségesen, azután különösen adok rövid tudósítást.

Nagy a' haszna ennek az ismertetnek az élet táplálására, ruházatra, házi szükségre, orvosságra, mesterségre, kereskedelemre, okoskodásra, 's legfőképpen az Isteni böltsesség, és hatalom hirdetésére” (6c).

A témakörök csoportosításával (a természettudományok osztályozási rendszere) jelen keretek között nem kívánunk foglalkozni, hiszen ez az adott korban is sok vita forrása, fejlődést okozó kérdés volt. Különböző osztályozási rendszereket fogadtak el, saját elgondolás alapján módosítottak, javítottak rajta, természetesen a legelterjedtebb a Linné által kidolgozott rendszertan volt, amely ebben az időben vált mindinkább ismertté a magyar tudósok körében. Piller és Molnár is számtalanszor utal Linnére.

Az alábbiakban néhány – a szóhasználat szempontjai szerint – fontos részletet idézünk.

„A' növények (Vegetabilia) érzékenytelen, és önként mozdúlhatatlan testek. A' nevedezésre való életet a' külső belső részeikben lévő sipotskák, avagy hézagok inak, és izek által szivogattyák a' földnek, 3 levegőnek nedvességéből” (6d).

A növény felépítésének szavai a köznyelvben is elfogadottak, általánosan használtak: gyökér, szár, ág, levél, virág, támasz (a magyarázó szöveg szerint ez a futónövényeknél a kacs, a kapaszkodó szár), gyümölcs.

Néhány magyarázó részlet:

„A' Növényekről való közönséges tudósítás [...] im a' nevezet szerént való értekezés. A' gyökér eledelt ad a' növénynek; ad egytemben a' sok lyukatskos levél-is; mert azokon a' levegő nedvessége a' növénynek táplálására szivattatik. Azért a' ki azoktól meg-fosztaná a' fákat, ki-is száríthatná. A' gyökér nevededvén, követ, falat hasogat: ha a' fa teteje, ága a' földbe hajtatik, és ásatik, meg-gyökeresedik: némely növénynek elegendő más fának a' törsoke: minden gyökérben vagyon közép helyen hosszab egy gyökér, szörös, a' vége gombos; ha az el-vágatik, a' többi keveset használ: sok féle orvosságra való némely gyökér” (6h).

Majd kevéssel odébb:

„A' virág az a szép illatozó rész, melly a' gyümölsöt a' növényben meg-előzi. A' virág részei a' tok = calix; a' korona = corolla: fonál = stramen: kölü (másutt küllő a' neve a' kerék sugárinak = radii rotae [...]” (6i).

Egyes növényfajták, növénycsaládok közül idézzük a gabonafélék felsorolását, Molnár az akkor használt magyar neveket is feltüntette a latin mellett:

„Gabona. Gramen.

A' gabona szára térdes, gombos: hosszú hegyes hüvelybe foglaltatik. Ide tartozandó a' köles = phalaris canariensis: az olasz köles = panicum Italicum: [...] a' manna fü, vel manna kása = festuca fluitans: a' zab = auena sativa: a' vad zab = auena fatua: [...] a' rozs = secale cereale: az árpa = hordeum distichon: az őrszi [így!] árpa = hordeum hexastichon: tavaszi búza = triticum aestivum: [...] az őszi búza = triticum hybernum: a' rizs köles = oriza sativa: a' tzirok, tziroköles. Erdélyben tatárka holcus sorgum: [...] a' Török búza = kukoritza = zea mais [...]” (6j).

Sajnálatos módon a gyógnövények ismertetésére nem tér ki:

„A orvosságra, ruhára, festékre, 3 egyébre való tsemeté és füve hasznát ki-vegye számba rövideden? A' dohány, len, komló, Sáfrány ismeretes. Sok a' mérges fü-is. Ezekről 3 több a' feliről meg-vagyon Phytologicon* nevű Könyvem” (6k)
[*Phytologicon, complexum historiam naturalem vegetabilium. Buda, typ. Universitatis, 1780.]

Az állatvilág rövid ismertetése is tartogat érdekességet:

Az emlősök összefoglaló elnevezése *szoptatók*, majd tovább részletezve: *házi szoptatók* (szarvasmarhák, juhok stb.), *vad-szoptatók* (erdei állatok) és így tovább.

A „szoptatók” legfelsőbb fejlettségű osztályaként a főemlősökkel kezdi a leírást. A *főemlősök* Molnár elnevezése szerint a „*Fejedelem-állatok*”:

„A' Fejedelem állatok, Primates, a' sok féle Majmok. Ezek olly állatok, mellyek az emberi alkotmányhoz lelkeket ki-vévén, igen hasonlók: tsak az, hogy mind lapos órruak, rántzos homlokknak [így!], és sárga szőrűek egész testeken. A' nevek [...] egyéb tulajdonság miatt különböfjele: p. o. Urang Utang, Pävion [...] Sok féle szolgálatra lehet őket tanítgatni” (6e).

A madarak

„Tsak abban különböznek a' szoptatóktól, hogy tojásból szaporodnak. Szívek két kamarás, [...] vérek piros, és meleg. Hogy két lábua, szárnyosok, tollasok, az isméretes. Ujjaik kinek több kinek kevesebb, elől-is hától-is: némelyekét két hártya foglallya öszve. Vagyon érzékenységek [érzékszerveik K. K.], mindenféle: a' kóstolóról, avagy az izlelőről kételkednek némelyek: hogy eledeleket nyelik jobbára: de nyelvek, torkok nyilván az izelésre-is adatott: mint a' fül az hallásra [...]” (6f).

A vízimadarokról:

„...a' sok-féle Gém = Ardea: úgymint a kalanas gém = Plataea [így!]. Daru = Ardea grus: Gólya: ardea ciconia: [...] Scolopax rusticula: szalonka [...] Bébitz = tringa vanellus: tarka bébitz = tringa maculata. Sártsa = fulica alia fusca, alia atra. [...] Túzok = otis tarda. Strutz = Struthio [...] Sok féle ezek közüül asztali tsemegé [...]” (6g).

Több olyan fejezettel is találkozunk, ahol nem akar hosszasan elmerülni a témában, hanem különböző – más szerző által írott – könyvekre hivatkozva, a tudnivalóért oda irányítja az érdeklődőt. Többek között az ásványokról szóló fejezetben BENKŐ JÓZSEF szintén akkoriban megjelent művére* hívja fel a figyelmet (**Transylvania és Transylvania specialis*. Wien, 1777–1778.)

A nyelvről, a szakkifejezésekkel kapcsolatban, így írt:

„...meg lehet Lineusból minden szarvas, tollás, héjjas, állatot; akár mi tsúszót, mászót, úszót ismérni, minden férget, kukatzot. Ha szinte fel-nem található Linneusban, új nevet szokás neki adni” (6l).

A későbbi elemzők értékelése szerint Molnár nyelvújítói munkája során túlzásoktól mentesen, a magyar nyelv szabályaival nem ellentétes módon, „szerencsés kézzel”, jó érzékkel alkotott tudományos műszavakat.

Molnár János *A' Természet Három Országának rövid ismertetése* című munkája nem közvetlenül a magyar orvosi szak-

nyelv fejlesztésének, alakításának XVIII. századi történetét gazdagította, de az orvosképzés tananyagához, a természet-tudományos ismeretek elsajátításához nyújtott, nyújthatott segítséget a magyar ajkú hallgatók számára. Ez volt az első magyar nyelvű természetrajz.

IRODALOM

1. Batári Gyula *A tudományos szaksajtó kialakulása Magyarországon (1721–1867)* Budapest, OSZK 1994:18.
2. Györy Tibor *Az orvostudományi kar története 1770–1935* Budapest, Királyi Magyar Egyetemi nyomda 1936.
3. Kókay György, Szabolcsi Miklós, Vásárhelyi Miklós (szerk.) *A magyar sajtó története. 1705–1848, 1. kötet* Budapest, Akadémiai Kiadó 1979.
4. Kosáry Domokos *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. 3. kiad. Budapest, Akadémiai Kiadó 1996.
5. Kőszeghy Péter (főszerk.) *Magyar művelődéstörténeti lexikon, VII. kötet* Budapest, Balassi Kiadó 2007:456–9.
6. Molnár János *Magyar Könyv-ház* Posonyban, Landerer Mihály költségével és betűivel, 1783-ban. I. szakasz *Bé-Vezetés* (a); IV. szakasz 297. *Könyv. N. N. A' Természet Országiról* 175–233 (b), 175–6 (c), 177 (d), 179 (e), 185–6 (f), 190 (g), 198 (h), 200 (i), 206 (j), 212 (k); 300. *Könyv. Linne A' Természet Országiról* 242 (l).
7. Sándor István *Sokféle. Nyöltzadik darab. A Magyar Nyelvet és Szókat illető Jegyzetek Győrött Streibig József' betűivel*, 1801:92.

Bószé Péter

A betűkről

A betű a kiejtett beszédhang formájának írott jele. A magyar ábécében 40 betű van: 14 magánhangzó és 26 mássalhangzó. A magánhangzók mind egyjegyűek, a mássalhangzók között 8 kétjegyű és egy háromjegyű található. A magánhangzók hosszúságát ékezzel, a mássalhangzókét kettőzéssel jelöljük – a hosszúságnak fontos nyelvi szerepe van: más-más szó lehet a rövid és a hosszú változat (*hal – hall, ver – vér*). A kétjegyű betűk kettőződését az összetett szavak határán teljesen kiírjuk (*fénynyaláb, nagygyűlés*), egyébként egyszerűsítve, az első betű kettőzésével jelöljük (*hosszú*).

A szavakban a betűket alapvetően a következő esetekben választja el kötőjel:

- Néma betűre végződő szavak toldalékolásánál vagy összetételbe lépésükkor (*curettage-kor*).
- Szokatlan betűkből álló szóvégződéseken esetén toldalékoláskor vagy összetételbe lépéskor (*Renault-val*).
- Három egyforma mássalhangzó esetén az összetételi határon (*cikk-kezdemény*), de helyes a három egyforma magánhangzó közé is kötőjelet tenni idegen eredetű szerkezetekben (*salpingo-oophorectomia*).

Megkülönböztetünk kis- és nagybetűket, valamint az úgynevezett kiskapitális betűt, amely Tolcsvai Nagy meghatározása szerint: „*betűszemmel (nyúlvány nélküli kisbetűk magasságával) azonos méretű nagybetű*”; ezek általában a szerkesztett szövegben jelennek meg. A betűk lehetnek álló betűk, dőlték (kurzív), félkövérek, kövérek (bold, vastagabb vonalú betű) és még sok más.

Kezdőbetűk. A kezdőbetűk használatában alapvetően a közneveket kis, a tulajdonneveket nagy kezdőbetűvel írjuk.

A nagy kezdőbetűt a következő esetekben használjuk:

- Minden mondat elején az első szó nagy kezdőbetűs.
- A megszólítások köznévi elemeinél hivatalos iratokban, levelekben.

- Hivatalos iratokban, például: *Alperes, Szerző*.
- Útbaigazító feliratoknál (*Műtő, Szülészobor, Vértelési laboratórium*), ábrák, táblázatok alatti/feletti szövegekben.
- Az ismeretlen nevet helyettesítő *X. Y. és N. N.* rövidítésforma és más állandó rövidítések: *Ui.* = Utóirat.

Kis kezdőbetűvel írjuk:

- A közszavakat a mondatok belsejében; az erős érzelmi töltésűeket is.
- Az ünnepek, nevezetes napok, időszakok, történelmi események nevét (*március tizenötödike, a magyar tudomány ünnepe, a honfoglalás, karácsony*).
- A népek, népcsoportok, nyelvcsaládok, vallások, felekezetek (*uráli nyelvcsalád, magyarok, észt, katolikus*) nevét.
- Okmányokban az aláírások alatti megjelölést (*elnök, titkár, a bizottság tagja*).
- A névelőzégeket, ha nem kiemelt helyzetűek (*dr., ifj., özvegy*).

Ábécé. A 40 magyar betű meghatározott felsorolási rendje az ábécé, de besoroljuk a nem magyar *q-t, w-t, x-t és y-t*; a *ch-t* (bármely hangértékű is) a *c* és a *h* kapcsolatának tekintjük. Idegennek tekintjük az idegen szavakban előforduló betűket, amelyeket másképpen ejtünk (*hepatitis* kiejtése *hepatitisz* [ebben a szóban az *s* idegen betű]), a betűrendbe soroláskor ezeket a leírt változatukban vesszük figyelembe, és nem a kiejtés szerint. Régi szavakban, nevekben előfordulnak már nem használatos magyar betűk, amelyek magán- és mássalhangzókat is jelölhetnek (*Eötvös, Gaál, Czuczor, Takáts*); a betűrendbe soroláskor ezeket is betűjegyeikre bontjuk. Az idegen szavak tartalmazhatják más latin ábécék mellékjeles betűit (*Dvořák*), ezeket a mellékjeleket a betűrendbe soroláskor nem vesszük figyelembe.

A magyar ábécé: *a, á, b, c, cs, d, dz, dzs, e, é, f, g, gy, h, i, í, j, k, l, ly, m, n, ny, o, ó, ő, ö, p, r, s, sz, t, ty, u, ú, ü, ű, v, z, zs*. Ez bővül a négy idegen betűvel a következők szerint: *...p, q, r..., v, w, x, y, z, zs*. A magyar ábécé a latin ábécéből alakult ki.